

SZABÓ ZSUZSANNA

REGINA CAELI-FORDÍTÁSAINK

A *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* számítógépes adatbázis szerint a *Regina caeli laetare* kezdetű Mária-antifóna első s az adattár által felölelt korszakban egyetlen magyar verses fordítása, pontosabban feldolgozása Batizi Andrásnál található meg (RPHA 1162; RMKT II, 65). Batizi verse valójában 17 sorból álló prózaszöveg, amit ritmizálva énekeltek.¹

A *Regina caeli* a legfiatalabb a katolikus egyházban ma is használt négy Mária-záróantifóna közül.² Első előfordulásai egy 1171 utáni antifonárium és egy 1235 körül keletkezett ferences breviárium. A liturgikus gyakorlatban hozzá kapcsolódó verzikus és oráció a 15. században állandósult.

Batizi versének első része az antifóna parafrázisa, a strófaszerkezetével is elkülönülő második rész pedig a verzikusnak, a hozzá kapcsolódó responzorium brévének és könyörgésnek felel meg.

A teljes szövegnek az említettnél korábbi fordítása olvasható a *Festetics-kódex* 362–363. lapjain.³ A *Festetics-kódex* (1494) Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságoskönyve, mely Szűz Mária kis officiumát tartalmazza. Ennek végén olvasható az *Isten feltámasztásáról való imádság, kit Húsvétbe kell mondani Bódog asszonyról*.

¹ „Mètre probablement prosaïque mais rythmique, chanté”. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ver. 3.1, 1979–1994, főszerk. HORVÁTH Iván, szerk. H. HUBERT Gabriella, munkatársak FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, szövegrögzítés RUTTNER Tamás, programozás GÁL György, Micro CDS/ISIS – © Unesco 1991, abCD Interaktív Magazin, 1994, I. évfolyam, 2. szám. 5.0 verzió: <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium>.

² *Alma Redemptoris Mater* (a karácsonyi időben), *Ave Regina caelorum* (nagyböjtben), *Regina caeli laetare* (a húsvéti időben), *Salve Regina* (Szentháromság vasárnapjától). Lásd *Lexikon für Theologie und Kirche*, Hrsg. M. BUCHBERGER, Freiburg im Breisgau, 1936 (LfThK), 721–722; TÖRÖK J., BARSÍ B., DOBSZAY L., *Katolikus liturgia*, III, DOBSZAY László, *A zsolozsma*, Bp., A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke–Magyar Egyházzenei Társaság, 1995 (Egyházzenei Füzetek, I/3), 23 sk., 37, 58.

³ *Festetics-kódex, 1494 előtt*, kiad. N. ABAFFY Csilla, Bp., 1996 (Régi Magyar Kódexek, 20), 751–755. Továbbá: *Festetics codex*, kiad. VOLF György, Bp., 1885 (Nyelvemléktár, 13), 91; *Festetics-kódex*, szerk. MOLNÁR József, Bp., 1977 (ELTE Magyar Kódexek, 1). Az előszó ugyan nem említi, de a levelek sorrendje itt eltér a Volf-féle kiadásétól. A *Regina caelit* tartalmazó lapok sem követik egymást: a fordítás a 183v és 182r lapokon van, a zárókönyörgés a 184v-ra került.

Ant.:

Regina caeli laetare,

alleluia,

Quia quem meruisti portare,

alleluia

Resurrexit sicut dixit,

alleluia,

Ora pro nobis rogamus,

alleluia.

Vers.:

Ora pro nobis, sancta Dei Genitrix!

Resp.:

Ut digni efficiamur promissionibus Christi!

Or.:

Deus, qui per resurrectionem Filii tui Domini nostri Jesu Christi familiam tuam laetificare dignatus es:

praesta quaesumus; ut per eius Genitricem Virginem Mariam

perpetuae capiamus gaudia vitae.

Per eundem Christum Dominum nostrum. Amen.

MEenynek kyralne azzonya wygady

alleluya,

merth kyth eerdemleel wyselned

Alleluya

fel thamada mykent monda

Alleluia,

ymagy my erthewnk kerewnk

Alleluya

wers.

ymagy my ertewnk ystennek zent zyleye allelwya.

Hoghy meltok legyenk yesuschristhwnak ygerethyre alleluia

Imaadsaag

Isten ky wronk yesuschrystwsnak dychew fel thaamadaasaanak myatta, te chalaadydat meltotataal megh wygaztálnod,

Adyad kerewnk hogy az ew tyzthelendew zyleyenek zyz maryanak myatta

erewk eletnek erewmeeth fogywyk

Azon yesus christusnak my wronknak myatta ky te weled eel, ees orzagol zent leeleknak eggyeseegebe ysten erewkkewl erewkke Amen:

Örülj és örvendezz keresztyéneknek gyülekezete,

Dicséret Úristen tenéked!

Mert az Jézus ki áldozék teéretted,

Dicséret Úristen tenéked!

Feltámadott, mint megmondta,

Dicséret Úristen tenéked!

Kérjük ötét igaz hitből, tiszta szívvel,

Dicséret Úristen tenéked!

Idvözítő Krisztus, Atya Istennek szent Fia,

Engedj nekünk tisztességre való életet.

Mert téged illet minden tisztesség Úristen,

Ki halottaiból feltámadál kegyelmes király.

Hiszünk tégedet szűz Máriának fiának

És nagy halált az zsidóktul szenvedtnek lenni.

Minden bűneinkért szenvedél Krisztus,

Azért néked mindenkoron hálákat adunk.

Tarts meg minket úr Jézus, az igaz hitben.

Batizi versének első négy strófája az antifóna négy sorának felel meg. Az *Örülj és örvendezz a laetare* megfelelője, a *Resurrexit sicut dixit* fordítása a *Feltámadott, mint megmondta*. Az *alleluiát* is magyarítja Batizi: *Dicséret Úristen tenéked!* A *Regina cael*iből a reformátor fordító keze nyomán *keresztyéneknek gyülekezete* lesz; s így a *Feltámadottat* sem Mária fiaként (*quem meruisti portare*) nevezi meg, hanem a gyülekezetért magát feláldozó Megváltóként (*ki áldozék teéretted*). Batizi költeménye több változatban maradt fenn, s egyes változatokban⁴ a 9. sorban „Ivvezítő Krisztus, Szűz Máriá-

⁴ RMKT II, 418.

nak Szent Fia” szerepel. Elmarad a Mária közbenjárását kérő zárósor, ehelyett a keresztyének gyülekezetét biztatja: *Kérjük őtet igaz hitből, tiszta szívvel.*

A Batizi-féle parafrázis második része megfelel az antifóna verzikulusának és a rezponzorium brévének, ám az átdolgozó szándéka szerint ez is módosul: magát az *idvözítő Krisztust* kéri, az *Atya Istennek szent Fiát*: „Engedj nekünk tisztességedre való életet”.

Ezután következik a könyörgés. Első mondata a feltámadást idézi fel, a katolikus oráció szerkezetéhez hasonlóan. A második pedig itt is megemlíti Máriát: *Hiszünk tégedet szűz Máriának fiának.* A körmondatos szerkesztés sem őrződik meg Batizi versének második részében, a strófák mindegyike egy-egy különálló mondat. Az első és az utolsó, mintegy keretet alkotva, a kérést mondja el, a közöttük levő három viszont hitvalló háladáás.

Az antifóna szövege nemcsak önállóan, imádságként őrződött meg, hanem legendák is szövődtek köré. Két magyar nyelvű prédikációban is olvashatunk arról, hogyan hallotta meg ezt az éneket az ember az angyalok ajkán fölzengeni a feltámadás éjszakáján, s hogyan kapcsolta hozzá a maga fohását.

Az Érdy-kódex fordítása (237a) prózában íródott.⁵ A Gergely-napi prédikációban ez áll: Mikor Rómát előnti a Tiberis, a várost ellepik a kígyók. Az ár levonultával dögvész támad, s az égből tüzes nyilak hullnak alá. Meghal Pelagius pápa⁶ is, és helyére Gergelyt választják meg, minden tiltakozása ellenére. Az új pápa processziót tart, és mindenkit buzdít az imádságra, hogy a dögvész mielőbb véget érjen, de már a körmenet közben sokan meghalnak. Végül Gergely pápa húsvétkor Mária képével tart körmenetet, azzal, amelyet a hagyomány szerint maga Lukács evangélista készített.⁷ Mária színe elől a „dögletes ég, mint a sűrű füst”, eloszlik, kitisztul. Az égben pedig felcsendül az angyalok éneke Mária képe előtt:

Oh Mennyei kiralne azzon ewrwl alleluya.
Mert kyt eerdemleel te mehedben hordozny Alleluya.
ffel tamadot hallottaybol mykent meg mondotta alleluya.

Majd hozzáfűzi az elbeszélő: „Ottan az wtan zenth Gergel papa wtanna ragaztaa ez ygheket mondvan. Keerwnk ymagy istent eerettwnk alleluya.” Ezután megpillantanak a Crescencius vár fölött egy angyalt, ahogy véres kardját megtörli, s visszateszi hüvelyébe.

Bár a nagy engesztelő körmeneteket már Tours-i Gergely (540 k.–594) és Paulus Diaconus (720 k.–799 k.) krónikái is említik, náluk sem a Lukács festette Mária-képpel

⁵ *Érdy codex*, kiad. VOLF György, Bp., 1876 (Nyelvemléktár, 4), 350.

⁶ II. Pelagius, 579–590.

⁷ A Lukács-képek ikonológiai hagyományával kapcsolatban lásd Danièle ALEXANDRE-BIDON, *La transfiguration de Saint-Luc à travers l'iconographie médiévale: du scribe évangéliste au peintre de chevalet = Figures de l'écrivain au Moyen Age*, ed. Danielle BUSCHINGER, Göppingen, 1991, 7–24; F. TRENNER, *Lukasbilder = Marienlexikon*, Hrsg. Remigius BAUMER, Leo SCHEFFCZYK, St. Ottilien, IV, 1992, 183–186.

tartott körmenetről nem olvashatunk, sem az angyalok énekéről.⁸ Csak az 1265 körül születő *Legenda aurea* helyezi a *Regina caeli laetare* keletkezését Nagy Szent Gergely pápa uralkodásának (590–604) idejére, hogy ezzel is tisztelegjen értéke előtt.⁹ Az Érdy-kódexben olvasható prédikáció forrása is a *Legenda aurea* Gergely-legendája.¹⁰

A Debreceni Kódexben¹¹ (215) szintén Gergelyről szóló prédikációban találjuk meg az antifóna fordítását. Ennek közvetlen forrása Petrus de Natalibus *Catalogus Sanctorum* című legendáriuma.¹²

Meniorzagnak kiralne azzoniah orwl alleluya
mert ah kit erdomlel viselni alleluya
fel tamadot mikepen meg monda alleluia
smonda zent Gergoli nagi fel zoualh
Imagiad erottonk az vristent alleluya az az dicitressek a yo Isten.

Ennek fordítója éppúgy értelmezi, magyarázza az *alleluját*, mint Batizi.

Érdekes adatot olvashatunk az antifóna és a köré fonódó történet sorsával kapcsolatban a Domonkos-kódexben (100–101).¹³ Itt a Mária-kép kapcsán kerül elő a Gergely-legendából ismert körmenet leírása. Domonkos a kardinálisok javaslatára egy kolostorba akarja gyűjteni az apácákat, de nem mindegyikük engedelmeskedik szívesen. A Santa Maria in Trastevere kolostor apácái például csak akkor hajlandók elhagyni kolostorukat, ha az ott őrzött Mária-kép, amelyet a hagyomány szerint Lukács evangélista készített, ezúttal nem megy magától vissza, ahogy az más esetben már megtörtént,¹⁴ hanem velük marad.

Ez az keep: melyet zent gergely papa
az devg halalkoron: hvsvetnek jnne
pyben az processioban viseltetevt vala:
es az keepnek elevtte az meg devglevt
eeg meg tyztultatyk vala: Ez az dra//
galatos keep: kyneel az processioba hal
lato<t> eneklev angeloknak zauok mond
uan. Regina celi letare all'a: Az az Me
nyeknek kyalne azzonya evrevly all'a:

⁸ GREGORIUS TURONENSIS, *Historiae Ecclesiasticae Francorum Libri X*, PL LXXI, col. 528; PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum*, lib. V. c. 11. *Sancti Gregorii Magni Vita*, PL LXXV, col. 46–47.

⁹ Th. MAAS-EWERD, *Regina caeli = Marienlexikon*, i. m., V, 1993, 437.

¹⁰ HORVÁTH Cyrill, *Középkori legendáink és a Legenda aurea*, Bp., 1911, 17.

¹¹ *Debreceni Kódex, 1519*, kiad. ABAFFY Csilla, REMÉNYI Andrea, MADAS Edit, Bp., 1997 (Régi Magyar Kódexek, 21); továbbá: Nyelvemléktár, 11, 133.

¹² KIRÁLY György, *A Margit-legendá rokonai*, IK, 1915, 22.

¹³ *Domonkos-kódex, 1517*, kiad. KOMLÓSSY Gyöngyi, Bp., 1990 (Régi Magyar Kódexek, 9).

¹⁴ „Mely képet mondatik, hogy írta Szent Lukács evangélista, Istennek szüléjének, Szűz Máriának hasonlatosságára teljességgel. Ez kép valami okért ez klastromtól elvitetőtt volt, de ezen Szűz Máriának kegyelmsége miatt ez klastromhoz meghozatott volt esmég”. Uo.

A szövegrész forrása Antoninus *Chroniconja*.¹⁵ A történetre, úgy látszik, elég volt pár szóval utalni, mindenki tudta, miről van szó. A fordítás szempontjából fontosabb azonban az, hogy az antifónára is elég a kezdősorral utalni, s ez a kezdősor közel áll a *Cantus Catholicus*-ben szereplő változathoz, vagyis a katolikus egyház gyakorlatában használt szöveghez, hiszen a többi, prédikációba ágyazott fordítással szemben és a Festetics-kódex változatához hasonlóan itt *Mennyország* helyett *Mennyeknek* szerepel. Ez a szóhasználat bizonyos fokú rögzültségére utal, ami a liturgikus gyakorlatban alakult ki.

A történet ismertségéről tanúskodik az is, hogy a Teleki-kódexben (347–348)¹⁶ példaként szerepel, a Mária nevének betűiről szóló elmélkedésben, az ötödik betűnél, azt illusztrálódó, hogy „Nincsen olyan nagy <...> halál, hogy mely legottan el ne távozzék, hogyha az ember Asszonyunk Szíz Máriának az ő szent nevét ájtatossággal és szünetlen hívandja”: „Annak okáért olvastatik az Szent Gergely életiben, hogy mikoron úgymond igen nagy döghalál volna Rómába, az Asszonyunk Máriának képét viszik vala az processzió előtt, amelyet szent Lukács evangélista írt vala és ezenképpen megállá az döghalál.”

Az elmélkedés eleje hiányzik, de sokkal bőbeszédűbb, mint az Érsekújvári Kódex¹⁷ Mária nevének betűiről szóló prédikációja. A témát kivéve nem sok hasonlóság van a két szöveg között, de érdekes, hogy abba is beleszővődik egy Mária-antifóna, a *Sub tuum praesidium* kezdetű.

Az 1530–1531-ben írt Érsekújvári Kódexben olvashatjuk (121a)¹⁸ a *Regina caeli laetare* antifóna fordítását is, egy húsvéti prédikációban. Itt a föltámadás éjszakáján zengetik az angyalok az örömhírt a kesergő Máriának, aki édes szavakkal hívogatja, várja fiát:

Menyorzaghnak kyalne azzonya orwly alleluia.
Merth az kyt the mehedbę erdemlel hordoznya alleluia
Felthamadoth ymarã myth megh mondottha alleluia.

A Gergely pápának tulajdonított negyedik sor itt természetesen hiányzik. A körülötte levő, erősen dramatizált szöveg Mária és a feltámadt Jézus találkozását, párbeszédét idézi meg. Itt Mária azt kéri feltámadt fiától, hogy aki az ő közbenjárásában bízunk, meghallgatásra találjon. E részletben, különösen az egyes beszélők szavai gyakran szinte versben csengenek. Egy rövid szakasz, melyben Jézus köszönti szülőjét:

Idvezlégy, én szentséges szilém és én édes anyám, Mária!
Feltámadtam immáran és ime veled vagyok,
örülj és vigadj Sionnak leánya,
örülj eléggéppen, teljes emberi nemnek segedelme.
Íme hol te méhednek gymölcse,
Íme hol te szízen szilt sziletted.

¹⁵ *Uo.*, 19, források jegyzéke.

¹⁶ Nyelvméltár, 12, 394.

¹⁷ Nyelvméltár, 10, 277.

¹⁸ Nyelvméltár, 9, 102.

Íme hol kit te szízeséges tejeddel
tartottál és neveltél.
Nyissad meg az te szádat,
és én bé töltöm ötet,
Kérj kérőt én tülem,
és mindent adok teneked...¹⁹

A prédikáció e szakasza közel áll Temesvári Pelbárt 2. húsvéti prédikációjához.²⁰

Ugyanez a történet, húsvéti prédikációban, még egyszer megtalálható az Érsekújvári Kódexben (565–566),²¹ kisebb-nagyobb eltérésekkel, kihagyásokkal. Nem ugyanarról a fordításról van szó, sok a különbözőség a szóhasználatban is. A másoló az „antifóna” két sorát írja le, először latinul:

Azonközben kezde nagy szép angyali zengést hallani, mondván:
Regina celi letare al/l,/e/l,/uia
resurrexit//sicut dixit alleluia

Ezután a magyar fordítást kifejezti, tovább írja a szöveget, aztán törli a következő mondat elejét, s beírja magyarul is:

Menyorzagnak kyralne azzonya ewrewl alleluia
mert fel tamadot mykent meg mondogta alleluia.

Ez a szöveg egyébként is gazdag antifónatöredékekben.

Leírja ugyanezt a jelenetet a Cornides-kódex húsvéti prédikációja is. Mária nem megy el a sírhoz, tudja, hogy fia teste nincs a koporsóban, de siratja a sok elszenvedett kínért. Ekkor belép Jézus, angyalok seregétől, a szent prófétáktól, pátriárkáktól és minden választottól kísérvé. Az angyalok itt is köszöntik Máriát, de nem a *Regina caelivel*, hanem az *Ave regina caelorummal*. Ez az antifóna is záróantifónaként használatos, de a Gyertyaszentelőtől Nagycsütörtökig terjedő időszakban.

A Festetics-, az Érdy- és az Érsekújvári Kódex fordításai közötti hasonlóság az egyházi terminológia, a megszokott fordulatok alkalmazásán alapul – egymástól független fordításnak látszanak: a fordító a prédikáció, illetve a legenda szövegével együtt ülteti át ezeket magyar nyelvre. A Festetics-kódexbeli szöveggel összevetve viszont a két későbbi variáns között több a lexikai azonosság és a hasonló szerkezeti megoldás.

A Festetics-kódex változata feltehetően szélesebb körben használatban volt. Ezt támasztja alá a határozott, sorok szerinti tagolás és a szöveggörnyezet is, hiszen imádságkönyvről van szó. Ez valószínűleg nem jelentette azt, hogy templomban énekeltek volna. Volf György írja magyar nyelvű, rímtelen himnuszfordításainkról, hogy „rhythmi-

¹⁹ ÉrsK. 121a.

²⁰ Pelbartus de TEMESVAR, *Sermones pomerii... de tempore*; domenica pasche sermo II. X.

²¹ Nyelvelméletár, 10, 331, 2–4.

cus imádságokul, részint pedig magyarázatokul készültek, hogy a deáktalan apácák értsék a templomban énekelt latin himnusokat, és így egyszerűen csak elmondásra és elolvasásra voltak szánva”.²² Nem is tekintették őket verseknek. Ezt igazolja, hogy a különböző kéziratok mindig újra lefordítják, s általában nem a korábbi fordítását másolják e himnuszoknak. Úgy tűnik, igaz ez az antifóna fordításaira is.

Ritmusával és versszerűségével mégis ez a fordítás áll legközelebb ahhoz a változathoz, amely az első, nyomtatásban megjelent katolikus énekgyűjteményben, a már említett *Cantus Catholiciben* szerepel,²³ s amely szóról szóra megegyezik a katolikus egyházban ma is használt szöveggel.²⁴ A szóválasztásbeli egyezések és eltérések alapján viszont nem feltétlenül kell közöttük kapcsolatot feltételeznünk, bár a szerző ismerhette ezt a hagyományt. A felolvasásra szánt szöveg ritmusa megközelítheti egy versét.²⁵

Az 1651-es *Cantus Catholiciben* szereplő *Mennynek királyné asszonya* már egyértelműen versesnek mondható, ritmusa és rímelése alapján. Szerzője is ismert: Nyéki Vörös Mátyás. Az ő fordítása már korábban is megjelent nyomtatásban, így Pázmány Péter *Keresztyen imadsaagos keonyve grazi*, 1606-os és pozsonyi, 1610-es kiadásában, illetve az *Imadsaagos keonyv* további kiadásaiban.²⁶

Menynek Királyné Asszonya, örüly szép Szüz. Alleluja.

Mert, kit méhedben hordozni méltó vóltál. Alleluja.

Á mint meg-mondotta vala, fel-támadott. Alleluja.

Imádgý Istent hogy le-mossa büneinket. Alleluja.

Érdekes, hogy az 1674-es *Cantus Catholici* kiadás *Regina caelije* az 1651-estől jelentősen eltér, de ezt az eltérést magyarázhatja a dallamhoz való adaptáció.²⁷ Ez a változat két, számozott strófára tagolja az antifónát; de a szöveg is különbözik: „Mert kit hordoztál méhben; Fel költ épp állapottal. Alleluja. 2. Az mint meg mondotta vala; Ugy támadot. Alleluja. / Kérjed oh Szüz, Szent Fiadat értünk. Alleluja, Alleluja.”²⁸

A katolikus egyház gyakorlatában az eredeti Nyéki Vörös-féle fordítás használatos.

Kódexeink, mint ebből a rövid áttekintésből is látható, számos, antifónaként továbbélő, s feltehetőleg az akkori liturgikus gyakorlatban is használt antifónatöredéket őriztek meg legendák, példák, prédikációk részeként. Vizsgálatuk érdekes adalékként szolgálhat annak pontosabb megismeréséhez, hogyan rögzül a liturgikus nyelvhasználat, ahogyan lassan magyarrá válik, illetve kiegészül a magyar nyelvű énekekkel.

²² Nyelvméltár, 12, előszó, XV.

²³ *Cantus Catholici*, Eger, 1651, 79.

²⁴ *Szent vagy, Uram!*, 205.

²⁵ Vö. Nyelvméltár, 12, előszó, XIV–XV.

²⁶ Vö. RMKT XVII/2, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, Bp., 1962, 462–463.

²⁷ *Uo.*, 463.

²⁸ *Cantus Catholici*, Kassa, 1674, 358–359.